

MEHMET ASAF BEY VE FİLİSTİN LAYİHASI

Taner ASLAN*

Öz

1870 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen Asaf Bey, Mülkiye Mektebi'nden mezun olup muhtelif devlet kademelerinde görev aldıktan sonra 1907 tarihinde Yafa Kazasına kaymakam olarak tayin edilmiştir. Bu görevindeyken Yafa'ya Rusya'dan göç eden Yahudilerin çıkarttıkları olay sonucu hakkında yapılan şikayet üzerine açığa alınmıştır. Asaf Bey, hem kendisini savunmak hem de Yahudi göçünün başta Yafa olmak üzere Filistin coğrafyası için önemli bir sorun oluşturduğuna dair bir raporu Şura-yı Devlet'e göndermiştir. Çalışma, Asaf Bey'in Yahudi göçü sorununu ele alan raporunun bir değerlendirmesini ele almıştır.

Anahtar Kelimeler

Mehmet Asaf Bey, Yafa, Yahudi, Layiha

MEHMET ASAF BEY AND THE PALESTINE PROJECT

Abstract

Asaf Bey, born in Istanbul in 1870, after graduating from the Faculty of Political Science (Mülkiye Mektebi), took charge in several governmental jobs and then was assigned to Jaffa as caimacam (the governor of a provincial district). As he was on this task, after the creation of a tension, made by the Jewish people who came to Jaffa from Russia, he was laid off from his job upon the charges made against him. Asaf Bey sent a report to the Şurayı Devlet (Council of State), both to defend himself and to state that Jewish immigration poses a big problem for the Palestinian geography, notably for Jaffa. This paper is an assessment of Asaf Bey's report which deals with the Jewish immigration issue.

Keywords

Mehmet Asaf Bey, Jaffa, Jews, Project

* Doç. Dr. Aksaray Üniversitesi Sabire Yazıcı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Aksaray/Türkiye. taneraslan@aksaray.edu.tr

1. GİRİŞ

19. yüzyılın sonlarında başlayan Yahudi göçünün, Osmanlı Devleti'nin iç politik sorunları arasında önemli bir yer teşkil ettiği vakidir. Öteden beri bölgeyle tarihi ve dini temelleri dayanak göstererek ilgilenen Yahudilerin ziyaretlerine, bu göçün amacının anlaşılmasıyla belli sınırlamalar getirilmiştir. Bu sınırlamalara rağmen, Yahudiler muhtelif yollarla bölgeye yerleşmeye devam etmişlerdir. Zaman zaman bu durumla ilgili olarak bölge idarecileri hükümete bilgi vermişlerdir. Bölgede görev yapan bürokratlardan Asaf Bey, Şura-yı Devlet'e gönderdiği yazısında bundan bahsetmektedir. Bu çalışmada, Asaf Bey'in, Filistin'e yapılan Yahudi göçü sorununa dair hükümetin dikkatini çekmek için Şura-yı Devlet'e gönderdiği raporun değerlendirilmesi ele alınmıştır. Bu layiha, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kaleminde, 2620/62 fonda kayıtlıdır. Ayrıca çalışmada Asaf Bey'in Şura-yı Devlet'e sunduğu layihasının burada incelenerek bu hususta alınması gereken tedbirlere kaynaklık ettiğine yer verilmiştir. Zira Mehmet Asaf Bey'in Yahudi göçünün önemli bir devlet meselesi haline geleceğini 1908 tarihli layihasında ele aldığı gözükmektedir.

Layihanın "düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesi" (Kütükoğlu, 1998: 335; Develioğlu, 2001: 544) şeklindeki tanıma Asaf Bey'in kaleme aldığı yazının da uyduğunu görmekteyiz. Özellikle Şura-yı Devlet'e sunduğu yazısı, bölgenin sorunlarından ve çözüm önerilerinden bahsetmesinden dolayı daha önceki layiha geleneğine uygun düşmektedir (Çadırcı, 1990: 413). Asaf Bey bu raporu, Şura-yı Devlet tarafından açığa alındıktan sonra savunma amaçlı olarak kaleme almıştır. Bu savunmasında bölgedeki Yahudi yerleşimine dair bilgilere yer vermesi raporu önemli kılmaktadır.

2. MEHMET ASAF BEY'İN EĞİTİM VE MESLEK HAYATI

Mehmet Asaf Bey, 1870 yılında İstanbul'da doğdu. Babası, Şam reji memurlarından Mehmet Esat Efendi'dir (BOA. İ.DH 1456: 1325). Annesi Emine Nahile Hanım'dır. Basiret ve İstikbal gazeteleri başmuharriri olan babası, yazılarından dolayı Şam'a reji memuru olarak sürülen aydınlardan-
dır (Mehmed Asaf, 2002: 2, 5). İstanbul'da Mekteb-i İbtidai'de ve Şam-ı Şerif Mülkî, Askerî ve Rüşdiye mektepleriyle, Fransız Cizvit Mektebi'nde okudu. Bir yıl özel Medrese-i Süleymaniye Mektebi'nde öğrenim gördükten sonra, 18 Ağustos 1893'te Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den mezun oldu. Arabî, Türkî ve Fransızca taksim ve kitabet (yazışma ve kompozisyon) dersleri alan Asaf Bey, Farsça ve İngilizceye de vakıftır (BOA. İ.DH 1456: 1325). Hal tercümesinde Fatma Hadiye hanımla evli olduğu belirtilmekte (BOA. BEO 1833: 137461-2), İsmet Parmaksızoğlu'nun Asaf Bey'in hatratına yazdığı

girişte Emine Rana Hanım'la evli olduğundan bahsedilmektedir. Burhan, Ayşe Leman ve Esad isimlerinde üç çocuğu olmuştur (Mehmed Asaf, 2002: 2, 5).

1893 yılında mezun olduktan sonra, bir yıl Suriye Vilayeti meclis idare kısmında aylıksız memur olarak çalışmıştır. Burada bir süre, kimya, malumat-ı fenniye, tarih, kavanin ve mevalid dersleri muallimliğinde bulunmuştur. 1896'da Suriye Vilayeti vali maiyyeti ve İttihad Posta Muayene memurluğu görevlerine getirilmiştir. Memuriyet-i Mülkiye Komisyonu kararıyla 22 Aralık 1897 tarihinde Erzurum Vilayetinde Tercan Kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. Daha önce Suriye Vilayetinde yaptığı görevler üzerine üçüncü sınıf kaymakamlık (rütbe-i salisiye) rütbesine terfi etmiştir. Buradan sırasıyla; 13 Ekim 1898'te Tortum kaymakamlığına, 27 Ekim 1898'de Suriye Vilayetinde Hamidiye kaymakamlığına, 13 Kasım 1898'de Vadiülacem Kazası kaymakamlığına, 15 Şubat 1319'da ise Selimiye Kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. Asaf Bey, bu görevindeyken kazanın naibi ile aralarında ihtilaf üzerine Memuriyet-i Mülkiye Komisyonu bir inceleme başlatmış, sorunun kaza naibinden kaynaklandığını tespit etmiş, ancak aralarındaki sürtüşmenin devam etmesi üzerine 25 Temmuz 1904'te Beni Sav Kazası kaymakamlığına, ardından da 11 Eylül 1905'te de Kudüs-ü Şerif Sancağı dahilinde Birussebi (Beersheba)¹ Kazası kaymakamlığına atanmıştır. Burada birinci sınıf kaymakamlık rütbesine terfi etmiştir (BOA. İ.DH 1456: 1325; BOA. DH.MKT 1234: 77). Kazanın ekonomik ve ticaret merkezi haline gelmesi için önemli çalışmalar yapmıştır. Özellikle eğitim, bayındırlık ve iletişimde önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin modern bir belediye binasını hizmete sokmuş, okul, posta ofisi ve telgraf istasyonu açmış, bir un fabrikası ile ünlü Bedouin marketi kurmuş ve görkemli bir cami inşa etmiştir (Weismann & Zachs, 2005: 193).

Asaf Bey, 22 Mart 1907'de Yafa Kazası kaymakamı Mehmed Rıza Efendi'nin azledilmesi üzerine, Yafa kaymakamı olmuştur (BOA. BEO 3083: 231212; BOA. İ.DH 1456: 16). Yafa kaymakamlığı sırasında meydana gelen Yahudi Purim kutlamaları olayı onun açığa alınmasına yol açmıştır (BOA. DH.MKT 1241: 78-3; Büssow, 2011: 541). Söz konusu olay sonrasında merkeze alınan Asaf Bey, bir süre sonra birinci sınıf kaymakam olarak mutasarrıflığa yükseltilmiştir. 10 Eylül 1908 tarihinde de Cebelibereket Sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir (BOA. İ.DH 1469: 61; BOA. BEO 3395: 254623). Bu görevindeyken 1909 tarihinde Adana olayları sebebiyle yargılandığı

¹ Arapça: Bir as-Sab', İbraniçe: Be'er Sheva, İngilizce: Beersheba, güney İsrail ve Necef Çölünün en büyük şehridir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Beer%C5%9Feba>.

Divanharpte dört yıl memuriyetten uzaklaştırılmıştır. Bu zaman zarfında İstanbul'a giden Asaf Bey, Hukuk Fakültesi'nde okumuştur. Dört yıl memuriyetten uzaklaştırma cezasının bitmesinden sonra 1915 tarihinde Çankırı Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Buradan Kerek, Çatalca ve Mardin mutasarrıflıkları görevinde bulunmuştur. 1918 tarihinde yeniden görevden alınmış, 1920'de de kendi isteğiyle emekli olmuştur. 1950'ye kadar avukatlık yapmıştır. 25 Ocak 1955'te de vefat etmiştir (Mehmed Asaf, 2002: 2; Hürel, 2010: 66).

3. YAHUDİ PURİM KUTLAMALARI HADİSESİ

Asaf Bey'in 1907 tarihinde Yafa Kazası kaymakamlığına atandığı dönemde Yafa, hareketli bir şehir olmasından dolayı, Yahudi göçlerinin ilk uğrak ve tercih edilen yeriydi. Bu yüzden buraya çok sayıda Yahudi göç etmekteydi. Bu göçlerle şehirde hatırı sayılır bir Yahudi nüfusu oluşmaya başlamıştır. Asaf Bey, raporunda Yafa'ya gelen Yahudilerin "ülkelerinden kovulan çapulcu, anarşist ve nihilist fikirli gençlerden" oluştuğunu belirtmektedir (BOA. DHMK 2620: 62; Mandel, 1976: 27). Kudüs'teki İngiltere Konsülü Edward Blech ve Yafa'daki Alman konsolos yardımcısı Rössler, Filistin'e gönderilen Yahudiler arasında Rus Yahudilerin fazlalığına dikkat çekmekte ve bunların "suç işlemeye meyilli, sosyalist düşüncelerle dolu", "kavgacı ve agresif" (Mandel, 1976: 27) olduklarından bahsetmektedirler. Ayrıca Blech'in raporunda, son yıllardaki Yahudi istilasına karşı Yafa'da gittikçe artan bir öfkenin olduğu da belirtilmektedir (Mandel, 1976: 27). Asaf Bey, Yahudi göçüne dair hazırlanmış olduğu raporda, bu göçün sistematik bir biçimde yapıldığını belirtmektedir. Yahudilerin sistemli göçleri belgelere de yansımakta ve bu da planlı bir hareketin mahsulü olduğunu ortaya koymaktadır (BOA. DHMK 2620: 62). Hem Asaf Bey hem de Blech ile Rössler buraya göç edenlerin "düşük profilli" olduklarını ileri sürmektedirler (BOA. DHMK 2620: 62; Mandel, 1976: 27). Asaf Bey, bu durumun 16 Mart 1908 tarihinde meydana gelen Yahudi Purim kutlamaları hadisesinin patlak vermesinde önemli rol oynadığı kanaatindedir. Büssow'a göre Yahudi Purim Kutlamaları arifesinde söz konusu olay, taşkınlık yapan birtakım Yahudinin Müslümanlara sataşmasıyla baş göstermiştir (Büssow, 2011: 541).

Bu hadise, Mahmut b. Abdullah adında 1 Müslüman, 3 jandarma ile polis ve 13 Yahudi'nin yaralanmasıyla sonuçlanmıştır (BOA. DH.MKT 1241: 78-3; Büssow, 2011: 541). Yafa kaymakamlığı zabıta kayıtlarında, hadiseyi Rusya'dan gelen Yahudilerin çıkarttığı yer almaktadır. Asaf Bey'in raporunda, hadiseye katılan Yahudilerden bazılarının bir Yahudi oteline sığındıkları, Jandarma ve polislerin üzerine ateş açtıkları, daha sonra da yaralı

olarak ele geçirilip hastaneye götürüldükleri görülmektedir. Yahudi yaralıları polise verdikleri ifadelerinde kendilerinin jandarma ve polisleri açtığı ateş sonucu yaralandıklarını iddia etmişlerdir. Burada vücutlarından çıkartılan kurşunun çapıyla, Jandarma ve polislerin kullandıkları kurşunların çapının aynı olmadığı balistik inceleme sonucunda tespit edilmiş, polis tutanağına bunların küçük çapta revolver kurşunu ile kendi kendilerini yaralandıkları kaydı düşülmüştür. Ayrıca bu tutanakta bayram arifesinde sarhoş olduklarının, bu sarhoşluğun etkisiyle kargaşalık esnasında bunu yaptıklarının muhtemel olduğuna da yer verilmektedir. Hatta o gün hem jandarmaya, hem de polise cephaneye verilmediği de belirtilmektedir (BOA. DH.MKT 1241: 78). Kudüs'teki İngiltere Konsülü Edward Blech'in İngiltere'ye gönderdiği raporda, Yahudilerin çıkarttıkları olayda güvenlik güçlerine direnc gösterdiklerinden bahsedilmektedir (Mandel, 1076: 27, 28).

Yafa Asliye Mahkemesi tarafından adliyeye gönderilen tutanakta ise söz konusu hadisenin yaralama şeklinde başladığına ancak sonrasında asker, memur ve halkın üzerine silahla rast gele açılan ateşin kargaşa ve kaosun oluşmasına yol açtığına yer verilmektedir (BOA. DH.MKT 2620: 62). Rus uyruklu Yahudilerin başlattığı ve neredeyse bir infiale yol açacak duruma gelen hadise, bölgedeki Osmanlı kolluk kuvvetlerinin yerinde ve zamanında müdahalesiyle daha büyük bir hadiseye dönüşmeden önlenebilmiştir.

“Yafa’da 16 Mart 1908 vakası hakkında muhtıra” başlığıyla söz konusu olayda Yahudilerin suçsuz olduğunu ortaya koymak üzere savunma niteliğinde Dahiliye Nezaretine gönderilen imzasız ve isimsiz bir yazıda, hadisenin polis raporundan oldukça farklı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Yafa kaymakamı Asaf Bey'in hadiseyi önlemediği gerekçesiyle açığa alınmasına bakılırsa, etkili olduğu söylenebilir. Yazının son bölümünde *“tarihimizde maruf olan bir günümüze tesadüf eden bayram arifesini intihab ettiğimizi söylemekten geri kalmadığımızı işitiyoruz”* ifadesi, yazının Yahudi Osmanlı vatandaşı tarafından ele alındığını göstermektedir. Yazıda, bu hadiseden çok önce bazı Arapların Yahudilere saldırmalarının olayın fitilini ateşlediği öne sürülmektedir. Asaf Bey'in anti-semitiz düşünceye sahip olduğu ve bunu alenen söyleyerek Müslümanlarda Yahudilere karşı nefret uyandırdığı da ileri sürülmektedir (BOA. DH.MKT 1241: 78-15). Söz konusu mazbatada olaylarla Yahudilerin ilişkilendirilmesinin doğru olmadığına, sorumluluğun Yafa kaymakamı Asaf Bey'de olduğuna, bu hadisenin üzerini kapatmak için de Musevilerin arz-ı Filistin için bir tehlike oluşturduklarına dair ithamlarda bulunduğuna yer verilmektedir. Yazının devamında; *“Bu ne garip ihtilaldir ki ihtilalcilerin üzerinde silah namına olarak bir şey bulunmadığı*

yani güya zabitanın kursunlarına hedef olarak birçoğu mecruh olduğu halde zabitan-dan hiç birisi bu arbedede incinmemiştir” iddiasına yer verilmiştir. Yazıda, bu-nu gizlemek için Asaf Bey’in polislerin arbedede sert davrandığını gizlemek için Yahudilerin isyan ve ihtilal çıkarmak istediğine dair beyanda bulundu-ğuna yer verilmektedir. Bu beyan, safdillikle ve “bu ne garabet” diyerek karşılanır (BOA. DH.MKT 1241: 78-15).

Yahudi teşkilatları ve Yafa’daki Alman konsolos yardımcısı Rössler, bu hadisenin kaymakam Asaf Bey tarafından teşvik edilen bir anti-Yahudi kıyımı olduğu iddiasına yer vermişlerdir (Büssow, 2011: 236, 541). Rössler, Asaf Bey’in anti Yahudi fikirleriyle Arapları etkilediğini de belirtmektedir (Mandel, 1976: 27). Aslında Asaf Bey’in, böyle bir düşünceye hayatı boyunca sahip olmadığını, bulunduğu görevlerde hiçbir zaman bir Yahudi düş-manlığı yapmadığını söyleyebiliriz. Alman konsolos yardımcısının önyargı-sının yanında, İngiltere konsülü Edward Blech’in daha temkinli davrandığı görülmektedir (Büssow, 2011: 236). Mandel, Yahudi olayının, Yafa kayma-kamının Yahudi kolonilerinin Yafa’da yerleşim birimlerinin açılmasını en-gellemesi, Yahudilerin faaliyetlerine koyduğu amborgolar ve ağır vergiler yüzünden kaynaklandığı iddiasında bulunmaktadır.

Asaf Bey, Yahudi meselesi üzerinden Yafa Kazasında mevcut durumu idare edemediği ve asayışsizliğe meydan verdiği gerekçesiyle olaydan iki hafta sonra İstanbul’a mahkemeye çağrılarak savunması istenir (BOA. DH.MKT 1241: 78-17; Mandel, 1975: 42; Mandel, 1976: 28). Dahiliye Nezare-ti, Asaf Bey’i bu hadisede gösterdiği basiretsizlik töhmetiyle görevinden azleder. Hadisede yer alanların Rus tebaası Yahudiler olması Kudüs Rus konsolosunun işe karışmasına yol açar. Babıali, başta Rusya olmak üzere, Yahudi yanlısı Avrupa kamuoyunun tepkisinden çekinildiğinden olsa ge-rek, Asaf Bey’i görevinden el çektirir (BOA. DH.MKT 1241: 78-5). Rus kon-solosunu gücendirmemek ve hadisenin kapatılması için olayda tutuklanan Yahudilerin hepsinin serbest bırakılması yoluna gidilir (Mandel, 1976: 26). Bu kritik dönemlerde Yahudilere toprak aktarımının yapılması sağlandığı gibi, Kudüs’teki idari kurula bir Yahudi ataması da yapılır. Bu adımlar asa-yişi temin etmek için verilen ödün olarak değerlendirilebilir (Mandel, 1976: 28). Yahudi yerleşimleri üzerindeki amborgalar da kesintiye uğrar (Mandel, 1976: 26). Bunda Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemünde 1241/78-8 nolu bel-geye istinaden Avrupa basınının olayları olduğundan daha abartılı bir şe-kilde kamuoyuna duyurmasının da etkili olduğu söylenebilir (BOA. DH.MKT 1241: 78-8).

Asaf Bey’in görevden el çektirilmesi üzerine Yafa Kaymakamlığı veka-letine Birüsseba mutasarrıf muavinliğine tayin edilmiş olan Kudüs Maarif

Müdürü Abdulkerim Bey atanmıştır (BOA. DH.MKT 1241: 78-10,13). Asaf Bey görevinden alındıktan sonra, söz konusu ithamlar karşısında savunma niteliğinde bir rapor kaleme alır. Dahiliye Nezaretî'ne gönderdiği raporda, Yafa'da göreve başladıktan sonra yaptığı hizmetlerden bahsederek, hakkında yapılan ithamların asılsız olduğunu göstermeye çalışır (BOA. DH.MKT 2620: 62).

4. MEHMET ASAF BEY'İN FİLİSTİN RAPORU

Dinî, ticarî ve iktisadî açıdan önemli bir bölge olan Filistin, tarih boyunca cazibe merkezi olmuştur. 19. Yüzyılda Avrupa devletlerinin mezhepsel politik mücadele alanı olan bölgede, dinî ve tarihî temelleri dayanak gösteren Yahudiler, diplomatik ve iktisadî kanallar vasıtasıyla, hakim olma uğraşına girmişlerdir.² Bu yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde siyasî ve sosyal problemler ve çalkantıların üst seviyede gelişmesinin ve yaşanmasının (Kara, 1994: 5-6), Yahudilerin, Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurulması azmini ve arzusunu güçlendirdiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda politik, askerî ve ekonomik gücünün zayıflamasını fırsat bilen Yahudiler, Siyonizmi siyasî bir teşekkül olarak formülize etmek suretiyle, bir Yahudi devleti kurma çabalarını politik düzleme taşımışlardır. Avrupa ekonomisini büyük ölçüde ellerinde bulunduran zengin Yahudi bankerlerin desteğini de alan Yahudi örgütlenmeleri (Öke, 1991: 39-40); Avrupa diplomasisine, ekonomisine ve medyasına tesir edip, uluslararası kamuoyunun dikkatini çekerek, taleplerinin makûl bulmasına çalışmışlardır. Avrupa'daki Yahudileri, Filistin'de buluşturmak parolasıyla kurulan komiteler, birçok Yahudi'nin Filistin'e özellikle de Kudüs ve Yafa gibi şehirlere göç etmelerinin yolunu açmışlardır (BOA. BEO 42: 3096; BOA. Y.A 248: 85; BOA. DH 1787: 10). Söz konusu şehirlerden özellikle Yafa Yahudiler için önemli merkezlerdendi. Bu dönemde Yafa'da Asaf Bey görev yapmaktaydı. Burada görev yaptığı esnada Yahudi olayları sebebiyle görevinden alınır. Asaf Bey, Yafa'da meydana gelen Yahudi olaylarından sorumlu tutularak, görevinden alınması üzerine savunma niteliğinde kaleme aldığı raporunda, Yafa'da Yahudi sorununa değinir. Asaf Bey'in raporunda ele aldığı Yahudi göçlerinin halihazırda meydana getirdiği sorunlara ve bu sorunlara önlem alınmadığı takdirde bunun gelecekte daha da büyüyeceğine dair görüşleri ve çözüm önerileri Şura-yı Devlet Danışma Odası'nda incelenmiş ve kayda değer bulunmuştur. Buna göre bir yol haritasının çizildiği düşünülürse, layihanın dikkate alındığı görülmektedir. Asaf

² Geniş bilgi için bkz. M. Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, Çağ Yayınları, İstanbul 1991.

Bey, Yafa'ya görevlendirildiğinde, şehir Yahudi göçüne maruz kalmıştır. Çok sayıda Yahudi'nin hiçbir kanuna itaat lüzumu hissetmeden, gümrük memurlarının da dikkatsizliğinden Filistin'e göç ettiğine, bunun başta Yafa olmak üzere bütün Filistin için bir sorun oluşturacağına dikkat çekmektedir. Yahudi Purim kutlamaları öncesinde meydana gelen olayın, Yahudi göçlerine karşı tedbirler alındığı döneme rastlaması oldukça düşündürücüdür. Zira bu olayın yargıya intikal etme süreci incelendiğinde oldukça dikkat çekici sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle merkezi hükümetin olaya el atarak, Asaf Bey'i İstanbul'a çağırıp sorgulaması sonucunda görevinden alması dikkate şayandır. Ayrıca olaya karışan Yahudilerin hiçbir ceza almamasını, dahası hatta bazı haklar tanınmasını, söz konusu olayın Yahudilerin Yafa'da dolayısıyla Filistin'de meşruluğunu tartışmasız hale getirmesine yol açtığı söylenebilir. Babıali'nin Kudüs'teki yabancı konsolosların olaya fazlasıyla ilgi göstermelerini ve Avrupalı devletlerin müdahalelerini engellemek için, olayın bir an evvel sonuçlandırılmasına çalıştığı anlaşılmaktadır. Avrupalı devletlerin ve Yahudilerin tepkisini azaltmak için Yahudilere bazı haklar tanındığı söylenebilir. Zira Avrupa kamuoyunda, olayın Müslümanlarca çıkartıldığına yönelik algı oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle Yahudi teşkilatlarının ve Kudüs Alman konsolosunun, Yafa olayının Asaf Bey tarafından teşvik edilen bir anti-Yahudi kıyımı olarak adlandırmaları bunu göstermektedir (Büssow, 2011: 236,541). Raporda, başta Rusya ve Avusturya olmak üzere, Avrupalı devletler kovdukları Yahudileri, menfaatleri gereği Filistin'de himaye ettiklerinden ve her olayda onları desteklediklerinden bahsedilmektedir.

Osmanlı Devleti Filistin'e Yahudi göçlerine dair önlemler almış olsa da bölgede Yahudi nüfusunun arttığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Filistin topraklarına gelip geri dönmeyen Yahudilerin burayı yurt edinmelerini sağlamak için Yahudi oluşumların ve zengin Yahudi bankerlerin kurdukları finans kuruluşlarının desteğiyle Yahudiler, Filistin'de yerleşim birimleri kurmak için toprak satın almaktaydılar. Yahudi finans kuruluşlarının Filistin'de toprak satışının önüne geçmek için yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemeye miri araziler dışında kalan toprakların yüzde yirmisi özel mülkiyet olan topraklar girmemiştir (Öke, 1981: 96-97). Bunun üzerine Yahudi finans kuruluşları miri arazi dışındaki özel mülkiyetlere yönelmişlerdir. Asaf Bey, özel mülkiyete sahip olanların topraklarını Yahudilere yüksek fiyatlar karşılığında sattıklarını belirtmektedir. Yahudilerin Filistin'de toprak alımında yönetimin uyarılarına rağmen, mahalli memurların usulsüzlükler yaptıkları görülmektedir. Örneğin tapu yoklama memurlarının ma-

beyn senetleri üzerine tapu varakası düzenleyerek yolsuzluk yaptıkları görülmektedir (BOA. DH.MKT 2025: 36).

Yahudilerin Filistin'e yerleşiminde kendilerine tanınan ziyaret sürelerine riayet etmemişlerdir. Osmanlı Hükümeti, Yahudilerin belli bir süre ziyaret amacıyla Filistin'e gelmelerine müsaade etmiştir (BOA. DH.MKT 1456: 41). Bu süre bir ayla sınırlandırılmıştır. Avrupalı devletlerin Kudüs konsoloslarının, Yahudi ziyaretleri için tanınan bir aylık süreyi yeterli bulmamaları üzerine Avrupa'nın tepkisini çekmemek için ziyaret süresi üzerinde yeni bir düzenlemeye gidilerek, süre bir aydan üç aya çıkartılmıştır. Ayrıca ziyaret amacıyla gelen Yahudilerden Filistin'e yerleşecek olanların Babialı'den izin almalarına dair bir irade çıkartılmıştır (BOA. MV 31: 65). Ancak daha sonra Babialı, Avrupalı devletlerin tepkisine rağmen, Kudüs ziyaretini bir aya geri çekme kararı almıştır (BOA. DH.MKT 1505: 53).

Asaf Bey, Yahudi göçüne dair hazırlamış olduğu raporda bu göçün sistematik bir biçimde yapıldığını, göçmenlerin yerleşimlerinin planlı bir hareketin mahsulü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu göçlerin koordineli ve organizeli bir hareket içinde gerçekleştirilmesini sağlamak maksadıyla 1876'da George Elliot tarafından Siyon Aşıkları Derneği kurulmuştur. Bu derneğin faaliyetleri Filistin'e Yahudi göçünü artırmıştır (Öke, 1991: 42). Asaf Bey bu ve buna benzer derneklerin faaliyeti sonucu Yafa'ya göç edenlerin sayılarını da vermektedir. Yafa'da ikibin kadar Yahudi varken, göçler sonucu bu sayının ellibine ulaştığını söylemektedir (BOA. DHMKT 2620: 62). Bunların ikametleri yasak olduğundan, iskele memurları pasaportlarına el koymaktaydı. Ancak Yahudilerin bu yasağa rağmen ziyaret amacıyla geldiklerini bahane ederek Filistin'e geldikleri görülmektedir. Asaf Bey, talimat gereği ziyaretçilerin üç aydan sonra ülkelerine dönmeleri gerekirken, hiçbir ziyaretçinin geri dönmediğini belirtmektedir. Filistin'e Yahudi göçününün 25 yıldır yasak olduğunu, ancak buna rağmen üç ay ziyaretçi olup da geri dönmeyenlere ne tür bir muamelede bulunulacağına dair bir kanun olmadığından, ziyaret bahanesiyle gelenlerden bir kişinin dahi ülkesine dönmediğini belirtmektedir. Bunların tamamı komisyoncuları aracılığıyla pasaportlarını memurlardan bir bahane ile almakta, şayet alamadıklarında ise "memleketimize gidiyoruz" diyerek pasaportlarını vize ettirip, sonra geri alarak Hayfa'ya veya Beyrut'a gidip oradan kara yoluyla tekrar Filistin'e dönmekteydiler. Asaf Bey, birçok Yahudi'nin Filistin'de kalabilmek için hilelere başvurduğunu, örneğin otelci adıyla yüzlerce Yahudi komisyoncununun vapurlara bindiğini ve sonra indiğini, ceplerindeki pasaportlarla pasaportu olmayanları Filistin'e gönderdiklerini, daha da yapamazlarsa konsoloslara bizzat giderek pasaport çıkarttıklarını belirtmektedir (BOA.

DHMK 2620: 62). Filistin’de ikametleri kesinlikle yasaklanmış olan yabancı Musevilerin ziyaret için Yafa’ya gelip yürürlükte olan karar dolayısıyla geri dönmeleri için üç aylık geçici ikametlerine izin verilenlerin nasıl oralarda yerleşip kaldıklarına dair Asaf Bey tarafından hazırlanan belge bunu ortaya koymaktadır.³ Bu belge şüphesiz Yahudi meselesine dair Şura-yı Devlet memurlarına önemli bilgiler vermiştir. Vekiller Meclisinde belge dikkatli ve tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. Söz konusu Musevilerin Yafa’ya geçici olarak gelip mevcut yasağa aykırı bir şekilde yerleşmeleri dikkat çekici görülmüştür. Ayrıca şimdiye kadar alınan tedbirlerin amaca hizmet etmekte yetersiz kaldığı da anlaşılmıştır. Dahiliye Nezareti bu rapora binaen gereken kapsamlı tedbirler için çalışma başlatmıştır (BOA. DHMK 2620: 62).

Asaf Bey’in titizlikle gözlemlerini ele aldığı raporunda Yahudilerin Filistin’de kurduğu bankanın faaliyetleri de öne çıkmaktadır. Siyonistler Filistin’de kalıcı olabilmek için toprak satın almaktaydılar. Asaf Bey, Baron Rothschild ve Hirsch gibi zengin Yahudilerin Filistin’de önemli miktarda toprak satın aldıklarını, göç eden Yahudilerin sayısının artmasıyla birlikte, yerleşim alanları kurulması için bu arazileri dağıttıklarını belirtmektedir. Bu arazilerde beşer yüz haneyi geçen yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Asaf Bey, Yafa’da sadece Yahudilere mahsus on beşten fazla köy kurulduğundan bahsetmektedir. Yine göç eden Yahudilere toprak temini için Yafa’da bir şubesi açılan Anglo-Palestine Company (İngiliz-Filistin Şirketi) aracılığıyla büyük toprak parçaları satın alınıp, bunların üzerine yerleşim yerleri ve binalar inşa edildiği görülmektedir. Asaf Bey, Yahudi yerleşimlerin sayısının artırılmasıyla Yahudilerin çoğunluk sağlamak suretiyle muhtariyet elde etmek isteğinde olduklarını belirtmektedir. Bunun zamanla devletin başına büyük gaileler çıkaracağını da söyleyen Asaf Bey, bölgenin geleceği ile ilgili olarak durum tespitinde bulunmuştur (BOA. DH.MKT 2620: 62). Asaf Bey, merkezi hükümetin kısa süreli ziyarete tanıdığı müsaadenin, Yafa’ya göçü teşvik ettiği eleştirisinde de bulunur (BOA. DH.MKT 2620: 62; BOA. DH.MKT 2157: 10).

Layihada kaymakamlık vazifesinden azli hususundan da bahseden Asaf Bey, görev yaptığı yerlerdeki üstün hizmeti ve çabalarına da değinmektedir. Memuriyeti boyunca devletin haysiyeti ve menfaatine sıkı sıkıya bağlı kaldığını, sadıkane bir şekilde vazifesini icra ettiğini belirtmektedir. Asaf Bey, kendisinin veya mutasarrıfın görevden azlinin Yahudileri güçlen-

³ Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin ve Amerika’nın tepkisini çekmemek için yabancı Musevilerin izin sürelerine dair yeni bir düzenleme getirerek; yabancı Musevilerin, Filistin’i ziyaretleri sırasında oturma izinleri bir aydan üç aya çıkarılmış, bunlardan Filistin’e yerleşecek olanların Babialî’den izin almaları gerektiğine dair bir irade yayınlanmıştır (BOA, MV., 31: 65).

direceğine, bu gibi tutumların daha sonra görev yapacak memurların görevlerini hakkıyla icra etmelerinde bazı sakıncalar doğuracağına dikkat çekmektedir. Bu belgede ayrıca Dahiliye Nezaretî'nin konuyla alakalı çok ciddi kararına rağmen, yabancı konsolosların itirazları, söz konusu yasağa aykırı davranışların ne şekilde cezalandırılacaklarının açık bir şekilde bildirilmemesi, bölgede görevli iskele memurları ve diğer devlet görevlilerinin konunun önemini tam olarak kavrayamamaları, meseleye lakayt yaklaşımları gibi nedenlerden dolayı bu yasağın beklenen etkiyi sağlayamadığına da değinilmiştir.

Yafa kaymakamı göreve geldiğinde bu bölgenin genel durumunu özetledikten ve mevcut sorunları ortaya koyduktan sonra aldığı tedbirleri sıralamaktadır:

- Musevilerin hilelerle Yafa'ya girmelerini yasaklamak.
- Komisyoncuların vapurlarla gitmelerini tamamen engellemek.
- Arazi satın almalarına ve üzerine binalar yapmalarına engel olmak.⁴
- Yahudi kulüplerinin faaliyetlerine sınırlama getirmek.
- Ruhsatsız açtıkları matbaayı konsolosları vasıtasıyla bastırarak kapatmak.

-Musevilerin muhtelif köylerde satın aldıkları arazinin öşürlerini birleştirdiklerinden ve ürünlerini toplu bulundurmağa çalıştıklarından buna mani olmak.

- Kaza öşürünü beş kat yapma usulü getirmek.

-Fakir halkın mülkünü satın almak için memurlara verdikleri rüşvetleri tespit ederek bunu engellemeye çalışmak.

-Hayfa'da Osmanlı sınırı civarında Osmanlı sınırlarıyla arazi satın aldıktan sonra bunu Siyonistlere satanların kimlik ve uyruklarını tespit etmeye çalışmak.⁵

-Güya okul ve hastane açmak için Siyon mührüyle yardım toplamalarına engel olmak. Bu hususta dağıtmış oldukları yardım biletlerinin bir kısmında "*Filistin ben-i İsrail'dir (İsrail oğullarınıdır) gayret edelim ki çabuk kavuşalım*" gibi zararlı ifadeler bulunduğundan bunları toplatarak Kudüs mutasarrıfına göndermek (BOA. DH.MKT 2620: 62).

⁴ Asaf Bey'in aldığı bu tedbir, bazı Avrupalı tarihçilerin de ele aldığı bir meseledir. Mandel, Asaf Bey'in Yahudi kolonilerinin daha fazla illegal yapılaşmasına yasak getirdiğinden bu kolonilerin Yafa'da bina yapımını engellediğinden bahsetmektedir (Mandel, 1975: 41; Mandel, 1976: 26). Mandel ayrıca Bunun yanında Yahudilere "inanılmaz ağır" vergiler yüklediği iddiasında bulunmaktadır (Mandel, 1976: 26).

⁵ Örneğin Michel Erlangez adındaki bir Fransız Yafa Kazası'nda bulunan arazisini yine Fransız vatandaşı olan bir Yahudi'ye satmaya çalıştığı tespit edilmiştir (BOA. DH.MKT 2055: 57).

5. DAHİLİYE NEZARETİ'NİN YAHUDİ GÖÇÜNE YÖNELİK ALDIĞI ÖNLEMLERDE LAYİHANIN ETKİSİ

Bu belge, Osmanlı Hükümeti hukuk danışmanının, Asaf Bey'in layihasına göre Filistin'e Yahudi göçlerine yönelik alınacak önlemlere dair değerlendirmesini içermektedir. Yafa eski kaymakamı Asaf Bey'in, Şura-yı Devlet'te görüşülen layihasının, devlet ricalinde Yahudi oluşumların Filistin için tehlike arz ettiği kanaatini güçlendirdiği görülmektedir.

Şura-yı Devlet'te, layiha üzerine Filistin'e Yahudi göçü sorunu üzerine üç sayfalık bir değerlendirme raporu hazırlanmıştır. Bu rapor, Şura-yı Devlet azalarının meseleyle ilgili değerlendirmelerini ve Filistin'e yapılan gayr-i yasal Musevi yerleşiminin önlenmesine dair önerilerini içermektedir. Bu tedbirlerin, Asaf Bey'in raporuna göre hazırlanması, raporun Şura-yı Devlet'te dikkate alındığının bir göstergesidir.

Babıali hukuk danışmanı, bu yasağın kabul edildiği tarihten itibaren tam olarak uygulanamadığından dolayı Kudüs ve çevresinin binlerce Yahudi'nin yerleşim bölgesi haline geldiğini belirtmektedir. Söz konusu danışman yasağın delinmesini konsolosların art niyetli çabalarına, bölgedeki pasaport memurlarının rüşvet alarak görevlerini yapmamalarına ve bazı idarecilerin de yasak kanununu tam olarak uygulamamalarına bağlamaktadır. Yasakların uygulanamamasının Musevileri cesaretlendirdiğini ifade eden hukuk danışmanı, daha uygun bir tedbirin alınması gerektiğini belirtmektedir. Aslında hukuk danışmanının bu düşüncesi Asaf Bey'in layihasında bahsi geçen konular olduğu görülmektedir. Bu da layihanın etkisini açıkça göstermektedir.

Babıali hukuk danışmanı Filistin ve çevresi başta olmak üzere Osmanlı memleketlerine gerçekleşen yoğun Musevi göçünün sebeplerini de açıklamaktadır. Ona göre Osmanlı ülkesi dışında diğer memleketlerde yaşayan Museviler günden güne artan zulümlere ve hakaretlere maruz kalmaktadırlar. Osmanlı ülkesinde ise diğer memleketlerin aksine yerli halk ile eşit ve adil bir idareye tabi tutulmaları, hatta mezhep işlerine dahi karışılmaması onların Osmanlı memleketlerini bir kurtuluş olarak görmelerine sebep olmaktadır. Kudüs ve çevresinin Musevi göçlerinin temel hedefi olmasını Musevilerin tarihi inançlarına da bağlamaktadır.

Hukuk danışmanı, Musevi göçünün bu yasaklama kararıyla önlenemeyeceği düşüncesindedir. Hatta eski antlaşmaların verdiği ayrıcalıklar ve süistikaller sebebiyle bu göçlerin artabileceği görüşündedir. Bunun ileride bölgede bir ayrımcılık doğurabileceğinin de akılda tutulması gerektiğini belirterek, daha etkili bir çözüm yolunun bulunmasını savunmaktadır. Fakat Musevi göçünün bölgede nüfus eşitliğiyle birlikte bölgenin iktisadi ha-

yatına katkı sağlayacağı gibi iyimser bir değerlendirmede de bulunmaktadır. Belgede Filistin'e yerleşmek için Musevi ikametine asla müsaade gösterilmemesinin ve ikamet etmekte bulunan Museviler arasında henüz Osmanlı uyruğuna girmemiş olanların mülk ve arazi kullanma hakkına yasaklama getirilmesinin önemine de değinilmiştir.

Şura-yı Devlet azaları gerek Yafa eski kaymakamı Asıf Bey'in konuyla ilgili göndermiş olduğu yazısına ve gerekse konuyla ilgili mevcut duruma bakarak, Filistin'e Musevi göçünü önlemek konusunda yeni bir takım önerilerde bulunmuşlardır. Şura-yı Devlet azaları bu meseleyle alakalı başlıca üç noktaya dikkat çekmişlerdir:

a) Filistin'e yasal yollarla geçiş yapan Musevilere dair bilgilerin pasaport memurları tarafından düzenli bir şekilde defterlere kaydedilmesi ve yanında pasaportu veya geçiş izni olmayanların kesinlikle Filistin'e geçişlerine izin verilmemesi. Musevi ziyaretçilerin Filistin'e geçtikleri zaman geçiş izni ile pasaportlarının deftere düzenli kaydedilmesi. Tezkiresiz ve pasaportsuz gelen Musevilerin kesinlikle kabul edilmemesi ve kayıt işleminin yapılmasından sonra tezkire ve pasaportlarına geri dönüşlerinde kendilerine verilmek üzere el konularak yürürlükte olan yasalar münasebetiyle tarih verilmesinden itibaren üç aylık olmak üzere kırmızı renkli geçici ikamet izni verilmesi. Başka bölgelerden geri dönmeleri halinde geçici izin belgelerini göstererek ve teslim ederek yeniden geçiş izni veya pasaport alıp, daha önce alınan izin belgesi ve pasaportun arkasına yapılan işlemler yazılarak iptal edilmesinin kontrol işleminin yerine getirilmesini kolaylaştıracağı için bu ikamet tezkirelerinin numaralandırılarak düzenlenmesi.

b) Filistin'e geçen Musevi ziyaretçilerin yirmi dört saat içerisinde ellerindeki izin belgelerini hükümet memurlarına göstererek kayıt yaptırılmaları ve oradan başka yerlere gideceklerse gidecekleri yeri söyleyerek bunu da izin belgelerine yazdırmaları. Otelci, lokantacı ve diğer kiracıların da Musevi ziyaretçilerin ellerindeki belgeleri kontrol ederek düzenledikleri defterlere kaydetmeleri. İzin belgesi olmayan veya olup da süresi dolanları otellerine, lokantalarına almayarak derhal görevlilere haber vermeleri.

c) İzin süreleri dolan Musevi ziyaretçilerin Filistin'den çıkarılması için mevcut kanunlar yeterli olup, bu konuda konsolosların harekete geçmesi beklenmeden zabıta vasıtasıyla bunların sınır dışı edilmesini sağlayacak imkânların temin edilmesi. İzin süreleri bitip de geri dönmekten kaçan Museviler hakkında yapılacak olan işlemler belli olup, söz konusu tedbirlerin tam olarak uygulanması halinde Musevi ziyaretçiler Filistin'e yerleşemeyeceklerdi.

Şura-yı Devlet azaları bu üç maddeye ek olarak, bu meselenin ehemmiyetinin bölgede görev yapan devlet memurlarına anlatılması gerektiğine vurgu yapmaktadırlar. Bu konuda ihmal ve ilgisizlik gösterenlerin ciddi bir şekilde sorgulanması, bölgedeki polis ve zabıta teşkilatlarının eksiklerinin giderilerek güçlendirilmesi, bununla ilgili olarak ikişer tane özel görevlinin bölgedeki pasaport ve nüfus dairelerine gönderilerek konuyla ilgilenmelerinin sağlanması gibi önerilerde bulunmaktadırlar. Bu hususta ehliyetli olmaları sağlanacak olan memurların, Musevi ziyaretçilere kalış sürelerinin talimata göre Osmanlı memleketlerinden ve yabancı memleketlerden Filistin ve civarına gelecek olan Musevilerin geçiş izni almalarının temin edilmesi, pasaportlarını vize ettirmek için nüfus dairelerine müracaat edenlerin nüfus memurları tarafından seyahat amaçlarının sorgulanmasının yapılması, bu hususlara itiraz eden ziyaretçilere talimat hükümlerine uymaları sağlanacaktı (BOA. DH.MKT 2620: 62).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yafa Kaymakamı Asaf Bey tarafından kaleme alınan layihada, Yahudilerin Filistin'e göçleri ve yerleşimleri hususuna dikkat çekilerek, Osmanlı Hükümetinin bu göçü önlemeye yönelik almış olduğu yasaklama kararının Yahudiler tarafından nasıl aşıldığı ve bu yasaklama kararından hangi yollarla kurtuldukları konusuna açıklık getirmekte ve kendisinin bu konuda aldığı önlemlere değinmektedir. Ayrıca, kaymakamlık vazifesinden azline de değinen Asaf Bey, kendisinin görev yaptığı yerlerdeki üstün hizmeti ve çabalarından bahsetmektedir. Memuriyeti boyunca devletin haysiyeti ve menfaatine sıkı sıkıya bağlı kaldığını ve sadıkane bir şekilde vazifesini icra ettiğini belirtmektedir.

Asaf Bey, Yahudi Purim kutlamaları arifesinde çıkan olaylar sebebiyle, hükümet tarafından görevinden alınması üzerine kaleme aldığı layihada bu tür hadiseler karşısında yöneticilerin görevlerinden alınma tercihlerini doğru bulmaz. Bu uygulamaların özellikle Yahudilerin ilgi odağında yer alan Kudüs ve çevresinde yapılmasının onları daha da cesaretlendireceği iddiasında bulunur. Layihaya göre hükümetin Yahudi göçlerinin önlenmesine yönelik alınan tedbirlerin, özellikle idarecilerin ve memurların görevlerini kötüye kullanmaları sebebiyle uygulanamamıştır. Asaf Bey özellikle bölgede görev yapan idareciler ile memurların bu hususta bilgilendirilmelerinin ve görevlerini suiistimal edenler hakkında yasal işlemlerin yapılmasının önemine değinmektedir. Yahudi göçlerine yönelik ciddi önlemler alınmaması durumunda Filistin topraklarının Yahudi yerleşimlerine açık hale gelebileceği uyarısında bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

-Babıali Evrak Odası (BEO)

-Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT)

-İrade Dâhiliye (İ.DH)

-Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

-Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

-Yıldız Perakende Hariciye Evrakı (Y.PRK.HR)

-Yıldız Sadaret Evrakı (YA)

Telif Tedkik Eserler

-Büssow, Johann, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District*, MA, Brill, Leiden and Boston 2011

-Çadircı, Musa, "II. Abdülhamid'e Sunulan Bir layiha", *OTAM*, Sayı 3, 1990, (413-484).

-Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2001.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Beer%C5%9Feba>.

-Hürel, Haldun, *Sentleri, Mahalleleri, Caddeleri ve Sokaklarıyla A'dan Z'ye İstanbul'un Ansiklopedik Öyküsü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010.

-Itzhak Weismann and Fruma Zachs, *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, I.B Tauris, Newyork 2005.

-Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

-Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1998.

-Mandel, Neville J., "Ottoman Practice as regards Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908", *Middle Eastern Studies*, Vol. 11, No. 1 (Jan.) 1975 (33-46).

-Mandel, Neville J., *The Arabs and Zionism Before World War I*, University of California Press, Berkeley 1976.

-Öke, M. Kemal, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, Çağ Yayınları, İstanbul 1991.